

ГЕОРГИ МИХАИЛА (Букурещ)

„ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА КОНСТАНТИН И ЕЛЕНА” ОТ ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ В СВЕТЛИНАТА НА НОВИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

1. *Уводни бележки.* През 1971 г., на Първия международен симпозиум „Търновска книжовна школа”, представихме доклада *Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (Сборникът на Яков от Путна, 1474) в славяно-румънската традиция*¹. Занимавайки се по-нататък с тази интересна творба на големия български патриарх и писател от последните десетилетия на XIV век, особено във връзка с идентифицирането на източниците ѝ, на III международен конгрес за югоизточно-европейски проучвания (Букурещ, 4 — 10 септември 1974 г.) прочетохме в присъствието и на някои български колеги, втория доклад — *Похвалное слово Константину и Елене Евфимия Търновского и его место в византийско-славяно-румынских литературных отношениях*, публикуван най-напред на румънски² и по-късно на руски език в солунското списание за византийско-славянски изследвания³. Междувременно резултатите на това изследване бяха представени в доклада, прочетен в Софийския университет през февруари 1976 г. и също така във Великотърновския университет.

През 1979 г. цялото изследване и изданието на Евтимиевия текст по най-стария ръкопис (славяно-румънски препис от 1474 г.), на автентичен среднобългарски език и правопис заедно с румънския превод по препис от 1704 г. бяха отпечатани в нашата книга *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte* (București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, с. 217—379)⁴.

Следващата година (16 януари 1980) известната българска изследвачка Климентина Иванова защити дисертацията „*Агиографската продукция на Търновската книжовна школа*” (машинопис, София, 1979), въз основата на която е публикувала студията *Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски*⁵. В тази работа авторката прави няколко коментара към нашата книга, върху

които ще се спрем малко по-нататък. Тъй като статията ни в гръцкото списание излезе едва след две години, колегата Светлина Николова, рецензирайки съответния том, отбелязва:

„В публикацията си в „Cyrillomethodianum“ той се спира съвсем накратко върху източниците на творбата, съдържанието и структурата ѝ, като подчертава творческия момент в работата на Евтимий, променял изворите си в зависимост от своите цели и задачи, и изтъква значението на Евтимиевото слово за старата румънска литература, в която е било добре познат както чрез заемките от него, така и чрез превода му на румънски език, познат от препис от 1704 г. Авторът поддържа мнението, обосновано в предишната му работа⁶, че основен извор на Евтимий е житието на император Константин от Евсевий Кесарийски, използвано най-често не непосредствено, а чрез Църковната история на Никифор Калист Ксантипул (1256—1317). Тук бихме желали да отбележим, че в една публикация, отпечатана след студията на Г. Михаила, бе оспорена възможността Евтимий да е черпил непосредствено от текста на византийския писател от XIII—XIV в. и бе аргументирано схващането за Метастрастовото житие на Константин и Елена като основен източник на Похвалното слово за Константин и Елена⁷. Вероятно тази публикация не е била достъпна за румънския славист, когато е подготвял своя текст за гръцката поредица, и затова той не е взел отношение към нея, за което трябва да съжаляваме”⁸.

В тази ситуация трябва да сравним нашите резултати и изказвания от разширеното изследване, отпечатано през 1979 г., с резултатите и преценките на Климентина Иванова. За тази цел ще използваме широко, с цитати в кавички, българския превод на нашето изследване, направен през 1975 г. от колегите д-р Златка Юфу, д-р Максим Младенов, д-р Лаура Фотияде, д-р Мария Завера и д-р Думитру Завера, за двуезично румънско-българско издание, предложено тогава на Издателството на Румънската академия, но неосъществено. Нашите сегашни добавки в препратките ще дадем в квадратни скоби.

2. *Оценките на Климентина Иванова относно нашата книга и въпросите, свързани с източниците на Похвалното слово.* Първото споменаване на нашата книга от българската изследвачка се намира на с. 8 в следния контекст: „Ако източникът, използван от Патриарх Евтимий в увода, е несъмнен⁹, въпросите около източниците на изложението са много по-сложни. Несъмнена е връзката между „Четирикнижието“ на Евсевий [така назовава авторката, по Фотий, втората похвала, съставена от Евсевий скоро след смъртта на императора, на 22 май 337 г.: Εἰς τὸν βίον μακαρίοι Κωνσταντίνου βασιλέως, на латински: Vita Constantini] и текста на ПКЕ [похвалата за Константин и Елена]”. След това тя добавя в бел. 10: „Връзката между ПКЕ и „Четирикнижието“ е отбелязана от редица изследвачи; за това споменава още М. Крашениников в цит. съч. [Prodromus. Sylloges Vitarum Laudationumque Sanctorum Constantini M. et Helenae matris eius. Craece atque slavice mox edendarum, „Византийское обозрение”,

Приложение к тому I, Юрьев, 1915]; в последно време на зависимостта между текста на Евсевий и ПКЕ специално обръща внимание румънският учен Г. Михаила. В негова студия са отбелязани всички общи пасажии между двете творби. Вж. G. Mihăilă, *Tradiția* [...], p. 217—379".

От първото изречение следва, че отдавна „редица изследвачи“ са отбелязвали връзката между съчинението на Евтимий и *Vita Constantini* от Евсевий Кесарийски. Ние обаче в нашата книга от 1979 г. представихме всичките известни и достъпни изследвания и ето до какви резултати стигнахме във II глава:

„Посвещавайки едно от най-значителните си съчинения за прослава на Константин Велики, Евтимий прибегва, както може да се очаква, до византийски извори, с които е разполагал и на които е могъл да се довери. Самият той казва в заключението на *Похвалното слово* (гл. XXVIII): „Не во лъжньмъ каснѣмъ послѣдовахше, сѣе съставишѣ(м) слово, нѣ ш(т) истинньмъ(х) и не лъжньмъ(х) свѣ(д) телеи нелъстнаа изъбрашѣ(м) развѣнѣи, их же люботроудеи се шорѣцѣть въ еж(с)твньмъ(х) писанїишѣ“¹⁰.

А в началото на IV глава се позовава изрично на Евсевий Кесарийски, първи историк на християнската църква, сътрудник и възхвалител на Константин Велики („іакже казашѣтъ Евсеїе Кесарїскї“), въпреки че, както ще се види, не се опира в по-голямата част от своето съчинение направо на тази творба, а на по-сетнешната преработка.

Досегашните изследвания са се ограничавали в това отношение било от общи утвърждения — по съчината си справедливи, но въз основа преди всичко на изследвания върху моделите и изворите на другите жития и похвални слова, — било на някои опити да се идентифицират онези извори, които са изглеждали очевидни. Ето накратко еволюцията на възгледите, свързани пряко с *Похвалното слово за Константин и Елена*.

Още преди един век, когато руският филолог А. Попов се занимава с изворите на руските хронографи, пише за *Похвалното слово*: „Судя по заглавию — „похвальное слово“ — от сочинения можно было ожидать одного витийствования, но Евфимий под этим заглавием предлагает жизнеописание царя Константина с полным вниманием к историческим фактам. Как славянское сочинение по общеисторическому вопросу слово Евфимия очень замечательно. Конечно, его нельзя назвать вполне самобытным произведением“¹¹. По-нататък А. Попов утвърждава, че Евтимий е използвал на първо място *Житието на Константин* от гръцки произход, което обаче ни посочва и за което предполага, че е било преведено изцяло в *Минеите* на Макарий, московски митрополит, компилирано през 1549 г. (на 21 май)¹²: „... Евфимий в основание своего слова положил именно это житие, но выписывал из него не буквально: многое опускал, переставлял, передавал своими словами и местами изменял на основании других источников“¹³. В частност той намира сходство между *Словото* и руския *Хронограф* — следователно и *Минеите* на Макарий — „в рассказе

о бегстве св. Константина от Диоклитиана к отцу, о брани Константина с Максентием, о победе над Ликинием, с взятии Византии”¹⁴.

Що се отнася до нас, струва ни се, че е тъкмо обратно: щом като А. Попов не посочва конкретен гръцки текст отпреди Евтимий, по-вероятно е самият Макарий да е използвал славянския текст на Евтимий, като го съкращава и комбинира с други източници. Известно е, че текстът на *Минеите* на Макарий е бил включен от Ростовския митрополит Димитрий в известния негов сборник *Книга житии святыхъ* (1689 г., преиздадена в Москва през 1762 г.), преведена и отпечатана на румънски език през 1807—1815 г. под ръководството на митрополит Вениамин Костаки¹⁵: по този начин, дори при липсата на руския църковно-славянски текст на московския митрополит Макарий, съответно на Димитрий Ростовски, може да се направи сравнение на текстовете — и то е било предприето отчасти от Юлиан Щефънеску¹⁶ — сравнение, което потвърждава казаното по-горе.

Особено внимание отделя на изворите и образците на Евтимий — по-специално на съчиненията на Калист, цариградски патриарх, автор на *Житието на Григорий Синаит* — друг руски филолог, Конст. Радченко, в монография, публикувана в края на миналия век¹⁷. „Жития Евфимия — казва той — писаны отчасти под влиянием житий Метафраста, но главным образом современной агиографической литературы Византии, в частности житий Каллиста”, сред които на главно място се намира очевидно *Житие на Григорий Синаит*. И по-нататък: „Согласно давно установившимся в византийской агиографической литературе приемам Каллист предпосылает своему повествованию о жизни святого длинное введение, в котором говорит о пользе прославлять святых составлением житий”¹⁸; именно този способ се намира у Евтимий¹⁹.

„Построение речи в житии Евфимия отличается особенной искусственностью — добавя К. Радченко. — Видно, что автор был хорошо знаком с приемами византийского ораторского искусства. Не только в стиле, но и в синтаксисе Евфимий является верным учеником греков, в частности усваивает манеру изложения современной византийской агиографии”²⁰.

С това се изчерпват общите наблюдения, валидни и за *Похвалното слово за Константин и Елена*. Що се отнася до неговите извори, киевският филолог се задоволява да приведе утвържденията на А. Попов²¹, които разгледахме по-горе. По същия начин постъпва няколко години по-късно и българският историк Хр. Ив. Попов²², който само добавя, че — въпреки заявлението на Евтимий, че се е ръководил от достоверни, а не от легендарни източници — „като син на времето си не могъл да се избави [напълно — бихме казали ние, Г. М.] от „басните” (легендите), при всичко че се отнасял към източниците си критически. Така поне може да се съди от онази част на словото му, в която се говори за основанието на Византия от юдейския цар Манасия”²³.

Известният български литературен историк В. Сл. Киселков прави няколко десетилетия по-късно справедливо по същината си, но твърде

общо твърдение: „В почитта си към Константин и Елена и нашата средновековна църква не останала по-назад от византийската църква. Старите български писатели твърде рано започнали да превеждат гръцките жития на цар Константина и на неговата майка. Въз основа на тези извори и Патриарх Евтимий се заел да напише своето компилативно похвално слово за светците”²⁴.

Въпреки че се занимава специално със стилистичните похвати на Евтимий, с право признат за „един от най-големите оратори и най-добрите майстори на поетичния стил сред всички представители на старата българска книжнина”, Цветана Вранска (-Романска)²⁵ не засяга, освен най-общо, проблема за изворите на Евтимий и специално на *Похвалното слово на Константин и Елена*: „В произведенията си патриарх Евтимий се проявява оригинален дотолкова, доколкото е било възможно през онова време, когато и византийският духовен живот, под чието пряко влияние се намира българският, всичко е било подчинено на канона (...). Като византийски възпитаник Евтимий не е могъл да се освободи от това подчинение, като писател той работи по византийски образец, подчинява се на византийски форми” и т. н.²⁶

Е. Турдяну, позовавайки се изобщо на житията и на похвалните слова, между които Евтимий не прави точна разлика, обобщава по следния начин заключенията на дотогавашните изследвачи, без да посочва специално *Похвалното слово на Константин и Елена*: „Той заимства този композиционен тип от съвременната му византийска агиография и преди всичко от образците на патриарсите Калист и Филотей²⁷. Този тип, установен през X век от Симеон Метафраст, е станал класически”. Следващото схематично резюме обаче се позовава на светците-аскети, а не на частния случай с Константин Велики. Въпреки това напомняме общото наблюдение, макар че няма предвид това похвално слово: „Съдържанието на неговите легенди е заето от по-стари описания било от устната традиция, било просто от *Житията* на други светци. Разказът следва точно типа агиографски легенди, въведени във византийската литература от Симеон Метафраст; в стила има похвати, извлечени от византийските образци, каквито са тези от Калист, които патриархът не се колебае понякога да препише дума по дума. Въпреки това съчинението не е помалко оригинално, отколкото което и да е съчинение на средновековието; интересът към него расте чрез продължителното разпространение, което е имало между балканските славяни, русите и румъните”²⁸.

Най-сетне акад. П. Динев пише следното в История на българската литература: „За написването на словото Евтимий е използвал съществуваща обширна черковна литература за Константин и Елена. Отнасяйки се критично към нея, както сам заявява, Евтимий изоставил, „лъжовните басни” и избрал „верните данни от истинските и нелъжливи свидетели”. Евтимий е обърнал особено внимание на историческите събития и затова словото в някои отношения прилича на историческо (в условен смисъл) съчинение. За разлика от повечето други Евтимиеви творби главното

действащо лице е светска личност и при това бележит исторически деец, а не отшелник аскет; проследявайки неговата богата откъм събития съдба, Евтимий неизбежно поставя действието в различни страни, среди и обстановки, което придава по-голямо разнообразие и пъстрота на разказа и го прави интересен и увлекателен за читателя”²⁹.

По този начин се установява, че историците на българската литература са отделяли по-малко внимание на изворите и образците на *Похвалното слово за Константин и Елена*, заети с пълно право специално със съчинения, които имат пряка връзка с българската история. Прочее А. Попов и напоследък акад. П. Динев виждат правилно проблема: като съчинение от световната история, писано за българи и за славяни, както и за тези, които са чели книжнославянски изобщо, *Похвалното слово* — всъщност *Житието на Константин и Елена* — е забележителна творба с богати факти и изненадващи данни, в голямата си част точни или във всеки случай имащи ядро истинност, и надхвърля значително текста, приписван на Симеон Метафраст (втората половина на X век), но в действителност съставен много по-късно. Наистина изследванията на специалистите установяват, че сред текстовете на познатия агиограф не съществува текст, посветен на Константин Велики³⁰. Така новогръцкият текст, влючен от Агапиос Ландос в Νέος παράδεισος (Венеция, 1641, с много по-сетнешни преиздания) не дава никакъв Метафрастов оригинал, а нова композиция по извори. Между тях както ще видим, най-важен е, *Църковната история* на Никифор Калист Ксантопул (от първите десетилетия на XIV век)³¹.

Ето защо, като изходихме от факта, че Патриарх Евтимий е цитирал пряко Евсевий Кесарийски, прегледахме изцяло неговото прочуто похвално слово, съставено наскоро след смъртта на Константин Велики (22 май 337 г.), озаглавено Εἰς τὸν βίον μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως (*За житието на блажения император Константин*), познато преди всичко със съкратеното си название на латински език *Vita Constantini*, както и заключителната част на *Църковната история* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία), писана и допълвана на няколко етапа между 311—325 г., тъй като двете съчинения съвпадат на отделни места или имат сходни части³².

След това идентифицирахме голям брой откъси — включително и части от писма на Константин Велики, — които се намират в производението на Евтимий Търновски и които, естествено, засилват документалното му значение” (с. 221—228).

Нито един от цитираните автори, които са писали след 1915 г., не споменава, доколкото знаем, за работата на М. Крашениников, която не сме намерили нито в Народната библиотека „Кирил и Методий”, нито в Библиотеката на Румънската академия — и сме признателни на Климентина Иванова, че я споменава, обаче без да цитира никакви конкретни изказвания.

И накрая, в третото си изречение, колегата Кл. Иванова признава, че „в последно време на зависимостта между текста на Евсевий и ПΚΕ

специално обръща внимание" авторът на тия редове и че „в неговата студия са отбелязани всички общи пасажки между двете творби". Авторката обаче не споменава тези „пасажки", а тръгва сама да ги търси.

Във всеки случай читателите могат да забележат по-долу, в третата глава, извлечена от нашата студия от 1979 г., не само ясни препращания към *Vita Constantini* от Евсевий Кесарийски в цитираните по-горе пасажки, номерирани [1] [6] и намиращи се в гл. VI, XII, XIII, XIV, XXI и XXIII, но и в разбора на други глави от Евтимиевата творба: V, XVI, XVIII, XIX, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, с други думи, в по-голяма ѝ част.

А ето до какви изводи стигаме в хода на разсъжденията, цитирани по-горе:

„Въпреки това Евтимий не се ползва направо от Евсевий, а от обширната 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία на Никифор Калист Ксантопул (около 1256—1317), свещеник във великата църква „Света София" по време на император Андроник II (1282—1328)³³. В 18-те книги авторът излага историята на християнската църква от началото ѝ до 610 г., след което следва един „конспект" до 911 г.

Източниците (църковните истории на Евсевий, Сократ, Созомен, Теодорит, Филосторгий, Евагрий и Теодор Лектор, както и политическите истории и хроники на Йоан Малала, Теофилакт Симократ, Теофан и др.) е подбрал от богатата библиотека на Великата църква, най-често като ги компилира направо, други път като прибавя по-второстепенни източници, легенди, непотвърдени от историческите изследвания или направо фантастични.

„После Евсевия писали церковную историю Сократ, Созомен, блаженный Феодорит и другие: но ни один из них не решался повествовать о том времени и тех событиях, которые описаны в *Церковной истории* Евсевия, а все начинали уже свой рассказ тем, чем он кончил. Только *Никифор Каллист в XIV веке* предпринял было написать новую историю первых трех веков; но он ничего не мог сделать больше, как повторить сказанное Евсевием, прибавив от себя несколько таких сказаний, которые вообще считаются недостоверными, и от которых труд его нисколько не улучшился, но, напротив, много утратил своего достоинства". Тази е оценката, доста строга, на книгата на Ксантопул, която намираме в увода към руския превод на *Историята* на Евсевий, публикувана в средата на миналия век³⁴.

Днес обаче, след период, в който дори и автентичността ѝ беше подложена на съмнение, оценките на специалистите върху *Историята* на Ксантопул са положителни. В статията-синтез, цитирана по-горе, след като представя както оригиналните части на произведението, така и начина, по който са били използвани източниците — анализиран нашироко в книгата на Г. Генц и Фр. Винкелман — последният заключава: „Мы должны сказать, что если, с одной стороны, нельзя некритически переоценивать труд Никифора, то с другой — необходимо ясно осознать его несомненное значение как свода материала источников для историков

древнего мира и медиевистов, изучающих историю общества, нравов, церкви и религии того времени”³⁵. Трябва обаче при използването ѝ да се отделят ясно фантастичните легенди, прибавени към реалните събития в разстояние на едно хилядолетие.

Така най-красноречив пример за фантастична легенда е прочутото кръстно видение на Константин Велики — което липсва в *Църковна история* на Евсевий — но го намираме във *Vita Constantini* (I, 23—30), след като е била „скицирана” от Лактанций (320 г.) и Назарий (321 г.), вмъкната, както е известно, в навечерието на битката против Максенций, пред вратите на Рим (28 октомври 312 г.); Евсевий дори заявява във *Vita Constantini*, че това чудо му било разказано от самия император малко преди смъртта си. След едно хилядолетие видението се явява у Никифор Калист „утроено”, да се изразим така (в VII книга, гл. 29, 47 и 49), и от него преминава без изменения у Евтимий (в V глава: пред вратите на Рим; в X глава: по случай завладяването на Византия от „варварите”; в XI глава: в битка против „скитите” — всъщност готите — при река Дунав)³⁶. Друга легенда, която не се среща във *Vita Constantini*, а у Никифор Калист (VII, 33) идва от *Житието на папа Силвестър*³⁷, се отнася до кръщението на Константин Велики. Съгласно тази легенда императорът, когато бил болен от проказа и се намирал в Рим, „видял” в съня си св. Петър и св. Павел и посъветван от тях, повикал от заточение папата, за да получи кръщението и да се спаси по този начин от болестта (Евтимий, гл. VII). Знае се обаче добре от *Vita Constantini* (IV, 60), че императорът се е покръстил едва на смъртното си ложе (в 337 г.): за малко Евтимий (гл. XXIV) е щял да приеме от Ксантипул (VIII, 54) точно тази версия — истинската — обаче поставена под знака на съмнението от византийския историограф, в светлината на легендата, която той лично възпроизвежда по-рано.

И тъй, за да се получи пълна представа за реалното и фантастичното в *Похвалното слово за Константин и Елена*, написано от Евтимий, както и в *Църковна история* на Никифор Калист Ксантипул, налага се най-подробно сравнение на тези две произведения с *реалната история* на Константин Велики, възстановена от изследвачи чрез анализ и сравнение на документите и съвременните на императора източници³⁸.

Значи, задължен на Евсевий (когото използва пряко и особено косвено), на Никифор Калист Ксантипул — както и на Сократ Схоластик (380 — след 439)³⁹, Созомен (умрял към 450 г.)⁴⁰, Теодорит (ок. 393 — ок. 466)⁴¹, Филисторгий (ок. 368 — ок. 425/433)⁴², Теофан (ок. 752 — 818)⁴³, използвани от него в книгите VII—VIII, посветени на епохата на Константин Велики⁴⁴ — Евтимий заема цели откъси от произведението на своя византийски предшественик, като превежда направо или съкращава⁴⁵, а може би използва и други източници, обаче дава стройно изложение, с личен принос и подчинено на собственото си схващане. Така че той трябва да бъде оценен поради факта, че е използвал най-богатия и нов източник, разпространен по онова време във Византийската империя, както и най-

подробния и автентичен съвременен източник за император Константин и че ги е направил достъпни за българите, за славяните изобщо и за румънците. Тъй като текстът на Евтимий е имал, както ще видим, голямо разпространение в Румънските княжества, още от епохата на Стефан Велики и на Нягое Басараб — който го е използвал в съкратена форма — а после бил преведен изцяло през времето на Константин Брънковяну, можем да заключим, че румънските владетели и книжовници са използвали най-обширната и документирана „история“ на Константин Велики, която са могли да намерят на среднобългарски език. Ако се абстрахираме от „чудотворните“ прибавки, които започват да се явяват още във *Vita Constantini*, началния източник на Евтимий, можем с право да смятаме неговото произведение като ценна глава от световната история, написана на среднобългарски език, разбира се, под риторична и религиозна обвивка, съгласно доминиращата през дадената епоха концепция. Разпространението, преработката и преводът му в Румънските княжества се вписват, следователно в по-широкия контекст на културните и литературните византийско-славяно-румънски отношения през XIV—XVII век⁴⁶ (с. 228—232).

3. *Междинният източник, предложен от Климентина Иванова.* Читателите забелязаха по-горе формулировката, че Евтимий „може би използва и други източници“, която оставя отворена врата към нови идентификации на извори толкова повече, колкото съществува богата религиозна литература, посветена през вековете на императора Константин Велики и на неговата майка Елена, посочена отчасти както от нас така и от Кл. Иванова (с. 4, бел. 2). Цялата тази литература изхожда от съчиненията на Евсевий Кесарийски и включва с времето нови епизоди, в по-малка или в по-голяма степен легендарни. Наистина българската изследвачка успява да идентифицира такъв източник, по-близък до текста на Евтимий, основан всъщност на същите източници, както и *Църковната история* на Никифор Калист Ксантопул (книги VII—VIII). Ето какво пише тя в това отношение: „Като се има предвид, че на Евтимий са могли да бъдат достъпни най-вече агиографските и отчасти историографските източници за Константин и Елена, бихме очаквали, че неговото изложение ще зависи от някое житие, разпространено във византийската книжнина. Сравнението на текстовете показва, че наистина основен източник на ПКЕ е една житийна творба, написана между VIII и X в., която повечето изследвачи приемат за дело на Симеон Метафраст. Житието е включено в т. нар. „Метафрастови четиминей“ под дата 21 май. Независимо от този основен източник Патриарх Евтимий, изглежда, е използвал непосредствено и Евсевиевите произведения за Константин Велики“ (с. 6). И на друго място: „Основен източник за ПКЕ не е обемистият труд на Евсевий Памфила, а една творба, която е най-близка по жанрови белези до Евтимиевото агиографско творчество — житие от Метафрастов тип, вероятно дело на самия Метафраст“ (с. 10).

Ние подчертахме по-горе въз основа на систематични изследвания

върху съчиненията на Симеон Метафраст (втората половина на X в.), че не съществува никакво житие на Константин Велики, редактирано от този плодовит автор. Следователно идентифицираният от Климентина Иванова текст (с. 4, бел. 2, и с. 11) *не е Метафрастов, а анонимен*, и именно като такъв бе публикуван от Michelangelo Guidi в началото на нашия век: Un B10Σ di Constantino, „Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei”, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Serie Quinta, vol. XVI, Roma, 1907, fasc. 6—8, с. 304—340; fasc. 9—12 с. 637—662 (уводна бележка, с. 304—305; текст, с. 306—340, 637—655; *Appendice. I. Collazione dei manoscritti Vat. gr. 1079 et Vat. gr. 974 con il testo di M e di P*, с. 656—660; II, заключителни бележки, с. 661—662; Кл. Иванова цитира страниците на отпечатъка, 1—66).

Тъй като нашата колежа не дава нито едно указание за този анонимен текст, в най-голямата си част основан върху съчиненията на Евсевий, добавяйки само, че „в различни варианти тази творба се среща и в други гръцки житийни сборници” (с. 11), позволяваме си да цитираме тук наблюденията, предложени от италианския издател. Издавано преди това само частично⁴⁷, това *Житие* „*e contenuta in numerosi codici delle biblioteche di Occidente, ed anche del Monte Athos e di Gerusalemme*” (с. 304). Въпреки че нямам достъп до всички известни ръкописи, М. Guidi все пак използва седем „*gli antichi e buoni esemplari*”, които му позволяват да различи две основни редакции, А и Б.

Особено поучителни са заключителните бележки на италианския издател, който подчертава приликите на *Житието* с предишната *История на Никейския събор* от Геласий от Cyzicus (ум. около 475 г.) и с *Църковната история* на Никифор Калист Ксантипул, т. е. тъкмо с посоченото от нас съчинение: „*le somiglianze del B10Σ con Gelasio di Cizico, e specialmente con Niceforo Callisto sono tante e così varie che per discuterle occorebbe uno speciale studio, non una semplice appendice. Basti accennare che il I libro della Storia del Concilio Niceno di Gelasio⁴⁸ e il VII e l’VIII della Storia ecclesiastica di Niceforo contengono la maggior parte dei passi simili e che uno studio accurato sul B10Σ potrebbe contribuire alla conoscenza della fonti di Niceforo, su cui è dubbio, e stabilire che il B10Σ e la Storia ecclesiastica discendono da una fonte commune. Le due redazioni mostrano differenza nell’uso della fonte, accostandosi piu l’una et l’altra all’originale*” (с. 661).

По-късно Г. Генц и Р. Винкелман представят това анонимно Житие в *Б редакция* като един от източниците на VII и VIII книга от Историята на Никифор Калист Ксантипул: „*Nic. hatte eine Recension dieser Vita vor sich, die der bei Guidi im textkritischen Apparat verwendeten (=Recension B) entspricht*” (*Die Kirchengeschichte...*, с. 190, бел. 3). Ето, впрочем синтетично, установените от тях източници за VII книга: „*In der Hauptsache Eus. VIII—X. Die Teile über Konstantin meist nach der griechischen hagiographischen Vita Constantini BHG 364. Daneben Martyrien, Sozom. und, anderes*” (с. 71; детайли на с. 72—78); за VIII книга: „*Hauptquellen:*

Socr. I, Soz. I, II, Thdt. I, Phil. I, II unde der 2. Teil der Vita BHG 364 (с. 79; подробности на с. 80—88).

Особено важното заключение на М. Guidi (евентуално с предлаганото изменение от Г. Генц и от Фр. Винкелман) Кл. Иванова резюмира в една бележка, без да цитира точно автора: „Според изследователите обаче нито авторът на Житието, нито Никифор Калист са използвали непосредствено „Четирикнижието“, а са черпили по всяка вероятност от един и същ извор — недостигнала до нас агиографска преработка на „Четирикнижието“ (с. 6, бел. 7).

В светлината на тези уточнения различието между резултатите на нашата студия и изводите на Кл. Иванова не е толкова голямо, както произлиза от нейното заключение: „В последно време румънският изследвач Г. Михаила⁴⁹ предложи друг източник на ПКЕ. Според него при съставянето на ПКЕ, Евтимий Търновски използва не ЖК, а „Църковната история“ на (...) Никифор Калист Ксантопулос (...)”. Тя признава, че „Г. М. сравнява прецизно изложението на Патриарх Евтимий с текста на Църковната история и действително отбелязва редица пасаж, в които има голяма близост между ПКЕ и Църковната История“ (с. 11).

Що се отнася до приликите между анонимното *Житие* и гръцкия текст от cod. Marc. CLXVIII, публикуван в 1884 г.⁵⁰ във Венеция, М. Guidi пише: „Nel Bίος in Μνημεῖα ἀγιολογικὰ (cfr. pag. 305), pag. 166, si cita un Gelasio di Cesarea e se ne riporta un lingo passo copiato in β, в, 315, n. 4—8. Non ho potuto rintracciare questo passo nella storia del Concilio di Nicea di Gelasio di Cizico: che la citazione si riferisca a un'opera perduta?” (с. 661—662). Без съмнение става дума — както се вижда при анализа на IV глава от Евтимиевата творба — за друго съчинение на Геласий от Syzicus, използвано в редакция Б на *Житието*, именно *Църковната история*, издадена по-късно⁵¹.

Посочвайки после пасаж от църковните истории на Сократ Схоластик, Созомен и Теодорит, използвани във въпросното съчинение, (цитирани също в нашата студия при анализа на източниците на Ксантопул), авторът приключва идентификациите с житията на св. Силвестър и св. Евсигний: „Anche i passi paralleli con il Bίος K. pubblicato nei Μνημεῖα ἀγιολ. sono numerosi ed istruttivi. Il battesimo di Costantino nel Bίος che ho pubblicato è preso intieramente dagli Atti di S. Silvestro (Combéfis, *Illustrium Christi Martyrum lecti triumph*, Paris, 1659, 273, 7—288, 24, e Bίος 325, 2—329, 2). Infine negli Atti di S. Eusignio (Lambecius, *Comm. de Aug. Bibl. Caes. Vindob.*, VIII, 103 ss.) si rintraccia, espresso con le medesime parole, il rinvenimento di Costantino fanciullo a Drepano (cfr. β 310, 9—19)” (с. 662).

След всички тези уточнения може да се премине към изложението на Евтимиевата творба в сравнение с източниците и в съпоставка с реалните факти в светлината на модерната историография.*

Всяко изследване представлява нова стъпка към пълното познание: доволни сме, че с нашето изследване допринесохме нещо ново за проучването и издаването на едно от съчиненията на великия книжовник и

борец за свобода на българския народ — Патриарх Евтимий Търновски. Необходимо е при едно ново издание, което биха предприели българските специалисти въз основа на публикуваното от нас по най-стария, славяно-румънски препис (1474 г.), с чист среднобългарски Евтимиев правопис, да се отпечатат паралелно византийските източници и да се установят детайлно както текстуалните съкращения, така и личните пасажии и формулировки на българския патриарх.

* Б. ред. Нататък уважаваният румънски учен предава в актуализиран вид изследването си от 1979 г. Отпечатваме в съкратен вид студията на проф. Г. Михаила поради ограничения обем на сборника.

БЕЛЕЖКИ

¹ Търновска книжовна школа. 1371—1971. Международен симпозиум, Велико Търново, 11—14 октомври 1971, ред. колегия: П. Русев, Г. Данчев, Е. Сарафова, С., Изд. на БАН, 1974, с. 161—177.

² Panegiricul împăraților Constantin și Elena de Eftimie al Tîrnovei în cadrul relațiilor literare bizantino-slavo-române. — В: Studii literare româno-slave (coord. Voislava Stoianovici), Universitatea din București, 1978, с. 7—20.

³ „Cyrillomethodianum”, VII, 1983, с. 89—98.

⁴ Рецензирано благосклонно заедно с други и от П. Русев: За българо-румънското литературно и културно общуване през средновековието. — Език и литература, год. XXXV, 1980, 3, с. 73—84; между другото покойният професор пише в края на своя коментар: „Многопосочното изследване на Евтимиевата творба за император Константин Велики, от една страна, и отпечатването на нейния препис от 1474 г. и на румънския ѝ превод, от друга страна, са плод на неколкогодишни системни изследователски усилия на Г. М и х а и л а” (с. 83). Успоредно с нашите студии, които във връзка с разпространението на Евтимиевите съчинения в Румънските княжества допълват изследванията на Емил Турдяну (Emil Turdeanu, Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393), în literatura slavo-română, отпечатък от „Cercetări literare”, VI, 30 с. + IX снимки; La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains, Paris, 1947, бяха публикувани някои изследвания на Павлина Бойчева: Евтимий Търновски и църковно-културният живот в двете румънски княжества през XV—XVIII в., автореферат, С., 1976, 18 с.; Молдова-центр румынско-болгарского церковного и культурного общения в XV столетии, „Études balkaniques”, 1977, 1, с. 83—97; (в съавторство с П. Русев) Дело Евфимия Търновского и развитие церковно-культурных институтов в Унговлахии и Молдове XIV—XV в., пак там, 1978, 4, с. 53—56; Традициите на Търновска книжовна школа и делото на Гавраил Урик — В: Търновска книжовна школа, т. II, С., 1980, с. 177—182; Евтимиевата висша школа във Влашко и Молдова. — Проблемите на висшето образование, 1981, 3, с. 48—51.

⁵ Старобългарска литература, кн. 10, С., 1981, с. 3—15; авторката беше така любезна да ни изпрати на 22 март 1989 г. отпечатък, за който топло ѝ благодарим. Преди това тя е отпечатала статията Патриарх Евтимий и агиографската традиция в средновековната литература (Литературна мисъл, год. XXI, 1977, 10, с. 90—99), в която засяга накратко и въпроса за източниците на Похвалното слово за Константин и Елена.

⁶ Cultură și literatură română veche, с. 217—379.

⁷ К л. И в а н о в а. Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски — Старобългарска литература, 10, 1981, с. 3—15.

⁸ Седмият том на гръцката славистична поредица *Cyrrillomethodianum*, „Palaeobulgarica — Старобългаристика”, XII, 1988, 4, с. 122.

⁹ Авторката идентифицира на с. 7—8 източника на почти целия първи абзац от I глава на Похвалното слово (освен първите 7 реда и половина от осмия по нашето издание, с. 281—282: ние запазиме разделението на XXVIII глави, направено от Е. Калужняки, и прибавихме разделение по абзаци във всички глави, означени с арабски цифри) в първата похвала на Константин Велики, произнесена от Евсевий Кесарийски по случай 30-годишнината от възкачването му на престола (25 юли 335 г.): Εἰς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα τριακονταετηρικός. (De laudibus Constantini oratio in eius tricennalibus habita, в: J. P. M i g n e, *Patrologia graeca*, t. 20, Paris, 1857, гръцки текст и превод, кол. 1315—1439, цитат в кол. 1320—1324).

¹⁰ Също така в края на глава XXIII, когато говори за освещаването на църквата „Възкресение” в Йерусалим, препраща за подробности към „божествените писания”, уточнявайки, че времето, с което разполага, не му позволява да се спре по-подробно на тях (вж. по-нататък).

¹¹ Обзор русских хронографов русской редакции, вып. второй, Москва, 1869, с. 28—29.

¹² Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Издание Археографической Комиссии, СПб., 1868—1874 (За съжаление това издание липсва в библиотеката на Румънската академия на науките, (B. A. R.).

¹³ Пос. съч., с. 29.

¹⁴ Пак там, с. 29—30.

¹⁵ *Viețile sfinților*, 12 vol., Iași — Mănăstirea Neamțului, 1807—1815 (Преведени по почин на Паисий Величковски от неговия ученик йеродякон Стефан). Житието на светия равноапостол, великия император Константин и на светата му и христоролюбива майка Елена се намира в тома за месец май (1813) лл. 208а — 212б. Текстът е възпроизведен — както и целият сборник — първо в изданието на Григорий Даскал, митрополит на Влахия: *Viețile sfinților din luna lui mai*, Tipografia Mitropoliei [Căldărușani], 1836, с. 314—321; а по-късно в издание на латиница, подготвено от архиепей Nifon N. Plo eș te a n u: *Viețile sfinților*, vol. IX, Luna mai, București, 1905, с. 1024—1048. В съкратена форма текстът е публикуван най-сетне в преработката на A l. L a s c a r o v - M o l d o v a n u: *Viețile sfinților*, vol. IV, București, [1937], с. 68—78 (II изд., 1941, с. 68—78).

¹⁶ *Legende despre sf. Constantin în literatura română* (1931), В: *Opere istorice*, București, 1942, с. 35—39.

¹⁷ Религиозно и литературно движение в България в епоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898; вж. също Е. Turdeanu, *La littérature...*, с. 5—15, 70—71.

¹⁸ Пос. съч., с. 259.

¹⁹ Пак там, с. 282.

²⁰ Пак там, с. 292—293.

²¹ Пак там, с. 311.

²² Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх (1375—1394), Пловдив, 1901, с. 175.

²³ Пак там, с. 176 (за посочения пасаж вж. по-нататък).

²⁴ Патриарх Евтимий, София, 1938, с. 286. В по-сетнешна своя книга, Проуки и очерки по старата българска литература (София, 1966, гл. Евтимий Търновски, с. 172—208), В. Сл. К и с е л к о в пише само това: „Похвалното слово за Константин и Елена е написан въз основа на гръцки и отчасти на стари български книжовни извори...” (с. 188): последната част на това твърдение ни се струва неточна.

²⁵ Стилни похвати на патриарх Евтимий. — Сборник на БАН, кн. XXXVII, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 20, София, 1942, с. 105—280. Цитатът е на с. 118.

²⁶ Пак там, с. 112. Измежду по-ранните изследвания, посветени на съчиненията на Евтимий, ни беше недостъпно проучването на В. К а ч а н о в с к и й. К вопросу о литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия (1373—1393). — Христианское чтение, II, 1882. Не се занимават с изворите на похвалното слово П. С ы р к у (К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Том I, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского; вып. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, СПб., 1898 и 1890) и Е. К а л у ж н я ц к и (Werke..., с. LXXXV—LXXXVII).

²⁷ Вж. по-подробно у Конст. Р а д ч е н к о. Пос. съч., с. 282—299” (бележка на Е. Турдяну).

²⁸ La littérature..., с. 71.

²⁹ История на българската литература, I, с. 302. Климентина Иванова (Патриарх Евтимий, в сборника Бележити българци, I. 681—1396, С. 1968, с. 487—511) и Ив. Б о г д а н о в (Кратка история на българската литература, С., 1969).

³⁰ Hans Georg Beck (Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, с. 570—575) дава списък на Метафрастовите жития на светци, като коригира и допълва списъка от Patrologia graeca на J. P. M i g n e, т. 114—116. Сrv. също така за Симеон Метафраст: K. K r u m b a c h e r, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453). Zweite Auflage, bearbeitet und der Mitwirkung von A. E r h a r d und H. G e l z e r, München, 1897, с. 200—203; N. Iorga, Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation, II, Bucuręști, 1934, с. 164—167 (румънски превод от Maria Holdan: Istoria vieii byzantine. Imperiul și civilizația, Bucuręști, 1974, с. 311—313); Памятники византийской литературы IX—XIV веков, отв. ред. Л. А. Ф р е й б е р г, Москва, 1969, с. 29, 80—106 (главата написана от Т. В. П о п о в а, с примери). [Нито в обширната монография на Алберт Ерхард не се споменава Житие на Константин Велики, писано от Симеон Метафраст или приписвано на него. Вж. A l b e r t E r h a r d, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Erster Teil. Die Überlieferung, II. Band, Leipzig, 1938; Sechster Abschnitt, Das Menologium Symeons des Logotheten, gen. Metaphrasten, с. 306—709. Само в някои ръкописи на X том от тази прочута сбирка са включени определени анонимни Жития на Константин Велики, между които и дискутираното по-долу (вж. с. 599—674). Вж. също: Fr. H a l k i n, Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3e éd., t. I, Bruxelles, 1957, с. 121—125 (I и II изд., 1895 и 1909, са труд на H. D e l e h a y e)].

³¹ Следователно твърдението на Юлиан Щефънєску (Legende despre sf. Constantin..., с. 40—41), че този текст е пренесен в новогръцки от Симеон Метафраст — както и останалите текстове от книгата в Агациос Ландос — трябва да бъде коригирано.

Букурещкият византолог е използвал Венецианското издание от 1780, с. 517—531. В В. А. Р. под № II 119213 се намира по-ново издание, излязло също във Венеция през 1806 г.: Житие на Константин и Елена се намира на с. 470—483. Този именно текст е бил преведен на румънски (ръкопис 2054 в В. А. Р. от 1785 г., лл. 238а — 247б) и на арумънски диалект (отпечатан в Букурещ през 1907; вж. Й. Щ е ф ъ н е с к у. Пос. съч., с. 41—42).

³² Тези главни произведения на „създателя на църковната историография“ са били публикувани заедно с други в *Patrologia graeca*, издадена под редакцията на J. P. Migne, t. 20, Paris, 1857, а след това в прекрасното издание: *Eusebius Werke. Erster Band. Über das Leben Constantins. Constantins Rede an die heilige Versammlung, Tricennatsrede an Constantin*, hgg. von Dr. I v a n A. Heikel; *Zweiter Band, erster Teil — dritter Teil, Die Kirchengeschichte*, hgg. von Dr. E d u a r d S c h w a r t z; *Die lateinische Übersetzung des Rufinus, bearbeitet im gleichen Auftrage von Dr. Theodor Mommsen*..., Leipzig, 1902—1909.

³³ Отпечатана в *Patrologia graeca*, t. 145—147, Paris, 1865. Ръкописите (най-старият, посветен от автора на император Андроник II, се съхранява в Държавната библиотека във Виена, Cod. Vindob. hist. gr. 8), предходните издания (първото гръцко издание, Париж, 1630), преводите и източниците са посочени в книгата: *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopoulos und ihre Quellen. Nachgelassene Untersuchungen von Günter Gentz. Überarbeitet und erweitert von Friedhelm Winkelmann*, Berlin, 1966. За живота и съчиненията на Никифор Калист Ксантопул вж.: К. К р у м б а с х е г, *Geschichte*... с. 291—293; N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, III, București, 1935, с. 217—218 (превод на румънски, с. 544—545); Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, II. Aufl., Berlin, 1958, с. 459—460 (с богата библиография; за *Un fragment de l'Histoire ecclésiastique de Nicéphore Xanthopoulos copié par Philippe Mélanchton*, в 1551 г., и съхраняван в Библиотеката Телеки в гр. Търгу-Муреш, същият автор дава интересни сведения в *Studia Byzantina*, Budapest, 1967, с. 414—418); Н. Г. В е с к, *Kirche*..., с. 705—706; Фр. Винкельман, „Церковная история“ Никифора Каллиста Ксантопула как исторический источник, „Византийский временник“, т. 31, 1971, с. 38—47; Dj. Trifunović, *Hymne de Nicéphore Calliste Xanthopoulos, consacré à la Vierge, dans la traduction serbe de Makarije de l'année 1382*, „Cyrillomethodianum“, I, Thessalonique, 1971, с. 58—79.

³⁴ Сочинения Евсевия Памфила, переведенные с греческого при С. Петербургской Духовной Академии, т. I, СПб., 1858, с. XI (Уводът не носи подпис; В. А. Р., сигн. II 519385, екземпляр от библиотеката на епископ Мелхиседек Щефънску, 1892).

³⁵ *Церковная история*..., с. 47. Как могат да се съгласуват тези констатации на специалистите с прибързаната оценка на Кл. Иванова (с. 11): „Учудва наистина фактът, че Патриарх Евтимий е могъл да има под ръка това рядко и непопулярно и за самите византийци обемисто съчинение от 18 книги“?

³⁶ Проницателен анализ на появата и прибавките към тази легенда прави A. Piganiol в обстойната си монография *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, с. 48—53, 65—75; вж. и A. A. Vasiliev, *Histoire*..., I с. 54—62.

³⁷ Първата среща на императора със Силвестър, избран за римски епископ на 1 февруари 314 г., е станала между 25 юли 27 септември 315 г., когато Константин за втори път идва в Рим: „Il semble qu'il (Силвестър — б. н.) sut lui plaire, et, dès le siècle suivant, la légende s'est emparée de cette surprenante aventure“ (A. P i g a n i o l пят. съч., с. 110).

³⁸ Във връзка с този въпрос използваме превъзходната монография на A. P i g a n i o l, цитирана по-горе: *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, 246 с. (с богата

библиография). От по-ранните монографии посочваме: J. Burckhardt, *Die Zeit Constantinus des Grossen* (II. Aufl., 1880), препечатана в *Sesammelte Werke*, BdI, Basel, 1955, (вж. и N. Balotă, Jakob Burckhardt — un umanist modern, București, 1974, с. 46—63); Jules Maurice, *Constantin le Grand. L'origine de la civilisation chrétienne*, Paris, 1929, а по-късните: A. P i g a n i o l, *L'empire chrétien (325—395)*, Paris, 1947; J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, 1949 (не се намира в В. А. Р.) Hermann Dörries, *Konstantin der Grosse*, Stuttgart, 1958; други библиографски справки вж. у S. Impellizzeri, *La letteratura bizantina...* с. 326—327; ср. и съответните глави от трудовете по история на Византия А. А. Vasiliev, *Histoire...*, t.I, с. 53—81, 149—167; N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, I, București, 1934, с. 19—33 (превод на румънски език, 1974, с. 19—29); G. Ostrogorsky, *Histoire...*, с. 53—77; История Византии, I, ответственный редактор акад. С. Д. С к а з к и н, с. 43—44, 164—170 (бележки, с. 484).

³⁹ Вж.: J. P. Migne, *Patrologia graeca*, t. 67, Paris, 1864, кол. 29—842; *Socratis Scholastici Ecclesiastica Historia*, ed. R. H u s s e y W. Bright, I—III, Oxford, 1893; *Socrate Scolasticul, Istoria bisericească*, trad. de Iosif Gheorghian, București, 1899; фрагменти в: Гръцки извори за българската история, т. I, отг. ред. В. Б е ш е в л и е в, С., 1954, с. 38—49; *Fontes Historiae Dacorumanae*, II, с. 216—221. Обхваща събитията между годините 305—439; книга I е посветена на епохата на Константин Велики (305—337).

⁴⁰ Вж.: Sozomenus, *Kirchengeschichte*, hgg. von Josef Josef Bidez. Eingeleitet, zum Druck besorgt und mit Registern versehen G. C h r. H a n s e n, Berlin, 1960; Sozomen, *Istoria bisericească*, trad. de Iosif Gheorghian, București, 1897; фрагменти в: Гръцки извори..., I, с. 50—69; *Fontes...*, II, с. 222—231. Обхваща събитията между годините 324 и 421; книги I и II са посветени на последните години от царуването на Константин Велики (324—337).

⁴¹ Вж.: Theodoret, *Kirchengeschichte*, hgg. von L. Parmentier, 2. Aufl., bearbeitet von F. S c h e i d w e i l e r, Berlin, 1954; Teodoret, *Cinci cuvinte asupra Istoriei bisericești*, trad. de Veniamin Costachi (1845) și imprimate de C. Erbiceanu, București, 1868; фрагменти в: Гръцки извори..., I, с. 70—83; *Fontes...*, II, с. 232—237. Обхваща събитията между годините 323 и 428; книга (слово) I се отнася до последните години от царуването на Константин Велики (323—337).

⁴² Вж.: Philostorgius, *Kirchengeschichte*, hgg. von Josef Bidez, 2., uberarb. Aufl. besorgt von Fr. W i n k e l m a n n, Berlin, 1972; фрагменти в: Гръцки извори..., I, с. 28—37; *Fontes...*, II, с. 200—205. Запазена фрагментарно в по-късни извлечения и резюмета (Фотий и др.), Историята на ариецата Филосторгий излага събитията от 300 до 423 година.

⁴³ Вж.: Theophanis *Chronographia*, recensuit C. de Boor, t. I—II, Lipsiae, 1883—1885. Разказва събитията между годините 284 и 813; епохата на Константин е обхваната в първите страници на Хронографията (т. I, с. 5—33). Фрагменти в: *Fontes...*, II, с. 590—623.

⁴⁴ Резюме на двете книги с посочване при всяка глава на съответните пасаж от цитираните по-горе източници е дадено от Г. Г е н ц, Фр. В и н к е л м а н, в *Die Kirchengeschichte...*, с. 71—88.

⁴⁵ Резултати от сравнението с текста на Евтимий даваме в четвъртата глава.

⁴⁶ Най-обща библиография върху тази проблема вж.: XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971. Rapports, IV. Byzance et la Roumanie, București, Ed. Academiei, 1971 (докладите на Е. С т ъ н е с к у, Й. Р. Мирча и др.); *Literatura Bizanțului. Studii. Antologare, traduceri și prezentare de Nicolae Șerban Tanașoca*, București, Ed. Univers, 1971 (студии от P. L e m e r l e, K. K r u m b a c h e r, Ch. D i e h l, N.

Iorga, A. Dostal, И. П. Еремин, Ѓ. Сп. Радойичић, V. Гресидр.) N. Iorga, Istoria vieții bizantine, цитирана по-горе, и Bizanț după Bizanț, trad. de Liliana Iorga-Pippidi, postfață de Virgil Cândea, București, 1972 (френски оригинал: Byzance après Byzance, București, 1935); Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului. Culegere de studii, îngrijită de Eugen Stănescu, București, Ed. Academiei, 1971 (специално студиите: N. Ș. Тапашоса, Nicolae Iorga — istoric al literaturii byzantine, с. 155—188; Олга Сисанси, Concepția lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance”, с. 201—234); N. Iorga, Sinteza bizantină... Texte alese, trad., prefață de Dan Zamfirescu, București, 1972".

⁴⁷ В. Г. Васильевский е печатал в „Православный Палестинский Сборник”, IV, СПб., 1886, 2, фрагмент, разказващ за построените от св.Елена църкви, по ms. Vat. 974, от XI в.; F. Nau е превел по ms. Paris, gr. 1453, от същия век („Revue de l'Orient Chrétien”, X, 1905, с. 162—168), откъсите за палестинските строежи на св.Елена и, което е право, M. Guidi не възприема това авторство (с. 305). Като анонимно съчинение това Житие фигурира също в цитираните по-горе общи работи: A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand..., Erster Teil, II. Band, с. 600, 631, 632, 649, 672; Fr. Halkin, BHG, t. I, с. 122, №3 (по обща номерация: 364); G. Gentz — Fr. Winkelmann, Die Kirchengeschichte..., с. 71—88, 190.

⁴⁸ Вж.: J. P. Migne, Patrologia graeca, t. 85, Paris, 1864, кол. 1179—1360.

⁴⁹ G. Mihailă, Tradiția literară..., с. 220—259.

⁵⁰ Μνημεῖα ἀγιολογικά... ἐκδ. ὑπο ἱεροδιακόνου Θεοφίλου, Venezia, 1884, p. 164—229.

⁵¹ G. Loeschke — M. Heine mann, Kirchengeschichte des Gelasius von Cyzicus, Leipzig, 1918. Изхождайки от въпроса на италианския автор, Кл. Иванаова пише просто: „... Църковният историк Геласий (чието съчинение не е достигнало до нас)” (с. 6, бел. 7).